

DIŞIŞLERİ ESKİ BAKANI VE TÜRKÇE'NİN YENİ YAPISI

A. Sumru ÖZSOY*

1. Giriş

Türkçe'de son zamanlarda tamlama yapılarında iki tür değişim gözlemlenmektedir. Bu değişimler (1-3)'te örneklenmiştir:

- (1) a. domates çorbası
b. domates çorba
- (2) a. Rumeli Hisarı
b. Rumeli Hisar
- (3) a. eski dışişleri bakanı
b. dışişleri eski bakanı

(1-3) numaralı örneklerin (a) şıkları, Türkçe dilbilgisi kitaplarında tamlama yapısı olarak adlandırılan ve Türkçe'de Ad+Ad ilişkisini belirten yapılardan ikisini örneklemektedir. Örneklerin (b) şıklarındaki yapılar ise, son zamanlarda gerek yazı gerek konuşma ortamında kullanım sıklığının arttığını gözlemlediğimiz değişimleridir. Görüldüğü gibi, burada iyi ayrı tür değişim gözlemlenmektedir. (1a-b) ve (2a-b)'de örneklenen yapılarda bulunan iki addan (a)'daki yapılarda ikincisi üzerinde bulunan -s/ soneki (b)'deki yapılarda bulunmamakta, (b) yapılarında tamlama yapısı 'biçimbilimsel yalınlaşma' diyeceğimiz bir özellik sergilemektedir. (3a-b)'de ise, tamlamaların sözdizimsel özelliklerinde bir değişim görülmektedir. (3a)'da *eski* sıfatı tamlamadan önce gelmesine karşın, (3b) örneğinde *eski* sıfatı tamlamanın iki ögesi arasındadır ve bu konumuyla tamlama yapısının sözdizimsel özelliklerinden birine bir karşı-örnek oluşturmaktadır.

Bu yazıda, (1-3) örneklerinde verilen Ad+Ad yapıları incelenmekte ve bunların yapısal özelliklerinin niteliği araştırılmaktadır. Buradaki genel sav, (1a-b) ve (2a-b) örneklerinde görülen ayrımın, Türkçe'nin tamlama yapısının temel niteliğine karşı olmamasına karşın, aynı genellenmenin (3a-b)'de örneklenen yapısal ayrım için geçerli olmadığıdır. Bundan dolayı (1a-b) ve (2a-b)'de örneklenen değişimin alanların yaygınlaşmasına karşın, (3a-b)'de görülen yapının kullanım alanı çok kısıtlı kalmıştır.

* Boğaziçi Üniversitesi

Yazının bundan sonraki bölümünde Türkçe'deki iyelik yapısı ile tamlama yapısı arasındaki ayrımlara kısaca değinildikten sonra, tamlamaların içyapısına tartışılacak ve (1)-(3) numaralı örneklerde sergilenen değişimlerin niteliği üzerinde durulacaktır.

2. Türkçe'de tamlama yapısı

2.1. Ad+Ad ilişkisini gösteren yapılar

Dede (1975)'te belirtildiği gibi, Türkçe' de Ad+Ad ilişkisini gösteren üç yapı bulunmaktadır. Bu üç yapı türü, (4a-c) numaralı örneklerde verilmektedir:

- (4) a. kadın-ın terzi-si
b. kadın terzi-si
c. kadın terzi

(4a-c)'de örneklediği gibi, Türkçe'deki Ad+Ad ilişkisi gösteren yapılarda biçimbilimsel ayrımlar bulunmaktadır. (4a)'da her iki adda sonek bulunurken, (4b)'de yalnızca yapının 'başöge'si diyebileceğimiz ikinci ögede sonek bulunmaktadır. (4c)'de ise her iki ad da soneksizdir. Yapılar arasında işlevsel ve biçimbilimsel ayrımlar gözlemlenmesine karşın, (4a) ve (4b)'de gösterildiği gibi, gerek iyelik gerek ad tamlaması yapılarında -s/ sonekinin bulunması, bu iki tür yapının geleneksel dilbilgisi kitaplarında aynı türün değişik biçimleri olarak incelenmesine yol açmış ve (4a)'da örneklenen yapılar *belirtli isim tamlaması*, (4b)'de örneklenen yapılar *isebelirsiz isim tamlaması* (Ergin, 1985), ya da *ad takımı* olarak adlandırılmışlardır (Gencan 1979).

Bu üç yapı arasında anlamsal/işlevsel ayrım bakımından yapılar sırasıyla (4a)'da iyelik, (4b)'de tamlama ve (4c)'de niteleme belirtmektedir.

İyelik, tamlama ve niteleme yapıları arasında sözdizimsel özellikler açısından da farklılıklar bulunmaktadır¹. Yapılar arasındaki bu ayrımlar, iyelik yapısının sözdizimsel bileşenin oluşturulan bir yapı, tamlama yapısının ise sözcük üreten bir süreç olması dolayısıyla sözlük ve sözdizim bileşenlerinin kesiştiği bir noktada oluşan bir yapı niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır.

Yazının bundan sonraki bölümünde Türkçe'de geleneksel olarak *belirli isim tamlaması* ve *belirsiz isim tamlaması* olarak adlandırılan yapıların, ögeleDışıları eski Bakanı ve Türkçe'nin yeni Yapısının arasındaki anlamsal/işlevsel ilişki ve sözdizimsel özellikleri bakımından birbirlerinden nitelik açısından farklı olduğunu dilbilimsel özellikler özetlenecektir. Dilbilgisi kitaplarında *belirli isim tamlaması* olarak adlandırılan yapıların temelde adlar arasında iyelik ilişkisini belirten birer adöbeği olduğu, Türkçe'nin tamlama yapısının yukarıda (1) ve (2) numaralı örneklerin (a) ve (b) şıklarında gösterilen yapılar olduğu ortaya konacaktır. Yazıda ayrıca (3b)'de örneklenen değişimin tamlama yapısının sözdizimsel özelliklerine aykırı bir nitelik taşıdığı ve kullanımın yalnızca örneklenen anlamsal bağlamla kısıtlı bulunmasının bundan kaynaklandığı savunulacaktır.

¹ Tamlamalardaki -s/ ekinin biçimbilimsel niteliği değişik dilbilgisi yazarları tarafından değişik biçimlerde tanımlanmıştır. Birçok dilbilgisi kitaplarında ekin iyelik eki olduğu ileri sürülürken (Banguoğlu 1974, Dede 1975), Schmidt (1996) bu ekin tamlama eki olduğunu ileri sürmektedir.

2.2. Sözdizimsel özellikler

İyelik yapıları ile tamlama yapıları arasında nitelenme, çoğullaşma, öğelerinin yer değiştirmesi ve bir başka yapının ögesi olabilme gibi bir dizi sözdizimsel özellikleri açısından birbirlerinden farklıdır.

(i) Nitelenme

İyelik yapılarında tamlayan ile tamlanan birbirlerinden bağımsız olarak bir niteleyici tarafından nitelenebilir:

- (5) a. saatin kayışı
b. [eski saatin] [yeni kayışı]

Tamlama yapılarında ise, niteleyiciler tamlamanın ilk ögesinden önce gelir, tamlamanın iki ögesi arasına başka öğeler giremez:

- (6) a. eski [saat kayışı]
b. *saat eski kayışı
c. *[eski saat] [yeni kayışı]

(ii) Çoğullaşma

İyelik yapılarında her iki öğeye de çoğul eki eklenebilir:

- (7) a. saat kayışları
b. saatlerin kayışı
c. saatlerin kayışları

Tamlamalarda ise, ilk öge çoğul eki almaz²:

- (8) a. elbise askısı
b. *elbiseler askısı

Çoğul eki tamlamanın ikinci ögesine eklenir:

- (8) c. elbise askıları

(iii) Yer değiştirme

İyelik yapısında, tamlayan tamlanandan sonra gelebilir:

- (9) a. [saatin kayışını] nereye koydun?
b. [..... kayışını nereye koydun] saatin?

Tamlama yapısındaki adlar ise yer değiştiremezler:

² Tamlamaların bir başka özelliği de tamlamadaki biçimbirimlerin sıralanmasında görülen ve 'ayraçlama çıkmazı' olarak adlandırılan bir durumdur. (ia-b)'deki örneklerde görülebileceği gibi, çoğul ekinin tamlamanın sonuna eklenmesi beklenirken, çoğul eki -sl ekinden önce eklenmektedir:

(i)a. dilbilim kitab-ı
b. dilbilim kitap-lar-ı
c. *dilbilim kitap-ı-lar

Türkçe'deki tamlamalarda ayraçlama çıkmazı ile ilgili tartışmalar Göksel (1988)'de ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

- (10) a. [saat kayışını] nereye koydun?
b. *[..... kayışını nereye koydun] saat?

(iv) *Öge olabilme*

Hayasi (1996)'da gözlemlendiği gibi, tamlama yapısı, iyelik yapısının bir ögesi olabilmesine karşın, iyelik yapısı tamlama yapısının ögesi olamaz:

- (11) a. [okul bina-sın-ın] temel-i
b. *[okul-un bina-sı] temel-i

Ayrıca, bazı tamlama yapılarının iyelik yapısı karşılığı olmasına karşın, bu genelleme tüm tamlama yapıları için geçerli değildir:

- (12) a. okul bina-sı
b. okul-un bina-sı
c. inek süt-ü
ç. inek-in süt-ü
d. milletvekili
e. millet-in vekil-i

(12) numaralı örneklerde görülebileceği gibi, (a,c,d) şıklarındaki tamlamaların iyelik yapısı karşılığı bulunmaktadır. Ancak bu durum (13)'te örneklenen tamlamalar için geçerli değildir:

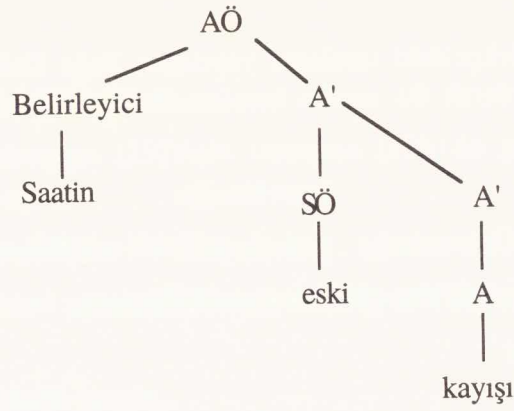
- (13) a. hesap makina-sı
b. *hesab-ın makina-sı
c. yemek oda-sı
ç. *yemeğ-in oda-sı
d. yağmur dua-sı
e. *yağmur-un dua-sı

(13b,ç,e)'de verilen iyelik yapılarının dilbilgisidışı olması, (13a,c,d)'de örneklenen ad tamlamalarının iyelik yapısı karşılığının bulunmadığını göstermektedir.

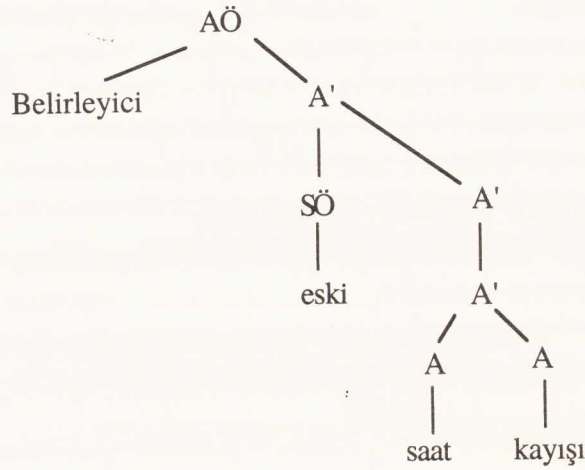
Türkçe'deki iyelik yapısı ile tamlamaların sözdizimler özellikleri arasında gözlemlenen bu ayrımlar, bu iki yapının, Chomsky (1965, 1995) tarafından önerilen üretici dilbilgisi kuramı çerçevesinde evrensel dilbilgisinde varolduğu savunulan iki ayrı bileşeninde oluşmasından kaynaklanıyor olmasıyla açıklanmaktadır. İyelik yapısı sözdizim bileşeninde, dillerdeki öbek yapısını oluşturan öbek yapısı kuralları ile oluşturulurken, nitelikleri adlandırma olan tamlamalar, dilbilgisinin sözlük bileşeni içinde oluşturulmakta ve bunun sonucu olarak tamlamanın tüm öğeleri sözdizim bileşenine tek bir birim olarak girmektedir. Dillerde bulunan tamlama yapısı ayrıca, sözlük bileşeninde, sözdizim kurallarına benzer kuralların bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Üretici dilbilgisi kuramı çerçevesinde, (5)'te örneklenen *saatin kayışı* iyelik yapısı ile (6)'da örneklenen *saat kayışı* gibi tamlamalar arasındaki yapısal fark (14a) ve (14b)'de olduğu gibi gösterilmektedir:

(14) a.



b.



Görüldüğü gibi, (5)'teki [saatin kayışı] gibi bir iyelik yapısından oluşan adöbeğinde, tamlayan, bu durumda *saatin*, adöbeğinin belirleyicisi konumunda yer alırken, *saat kayışı* tamlamasında, *saat* sözcüğü *kayış* sözcüğünün tümleci konumunda bulunmaktadır. İyelik yapılarında başad işlevindeki adın nitelenebilirken, tamlamada iki ögenin arasına herhangi bir niteleyicinin girememesi, bu iki yapıda *saat* ile *kayış* arasındaki sözdizimsel ilişkinin farklı olmasıyla açıklanmaktadır. (14a)'da belirleyici ile başad arasında bir niteleyici öbeği bulunmaktadır. Ancak, tamlama yapısında niteleyici öbek tamlamayı oluşturan ilk A'- aşamasından sonra yer almakta ve dolayısıyla *saat* ile *kayış* arasında bulunmamaktadır.

Yazının bundan sonraki bölümünde, tamlamaların oluşmasının dilde kavramlaşma ile yakından ilişkisi olduğunu göstermek amacıyla tamlamaların oluşmasına ve iç yapısına bakılacaktır.

3. Tamlamaların iç yapısı

3.1. Dallanma

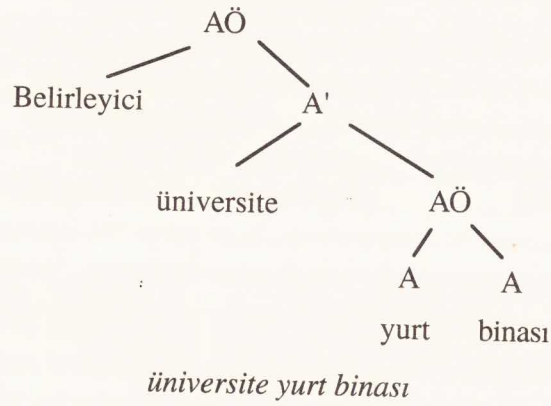
Schaaik (1996) Türkçe'deki tamlama yapılarını Sağa Dallanan Tamlamalar ve Sola Dallanan Tamlamalar olarak iki sınıfta incelemektedir. Bunlar sırasıyla (15) ve (16)'te örneklenmiştir:

(15) [üniversite [yurt bina]]sı (Sağa Dallanan Tamlama)

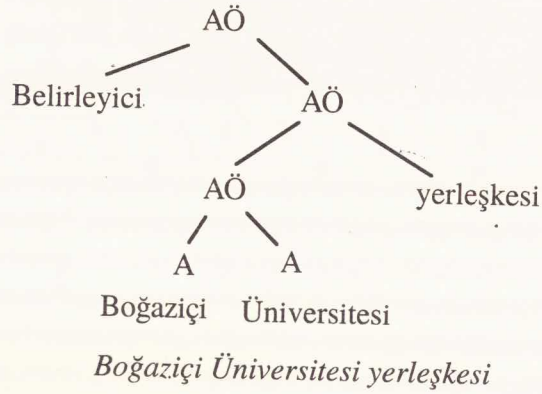
(16) [[Boğaziçi Üniversite]si yerleşke]si (Sola Dallanan Tamlama)

(15) ve (16)'nın yapı (15') ve (16')'da gösterilmektedir:

(15') Sağa Dallanma



(16') Sola Dallanma



Bir tamlamanın her iki ögesi de birer tamlama olabilir:

- (17) a. [öğrenci yurd]u
 b. [Boğaziçi Üniversite]si
 c. [[Boğaziçi Üniversite]si [öğrenci yurd]]u

Dallanmanın yönünü belirleyen kısıtlamalar vardır. Örneğin, (18)'de verilen tamlama dilbilgisel bir yapıyken, ve bundan dolayı Sağa Dallanan Tamlama yapısının olası olması

beklenirken, böyle bir dallanma sonucu oluşturulan (19)'daki gibi bir tamlama dilbilgisel değildir:

(18) fakülte binası

(19) a. *Fen-Edebiyat fakülte binası

Türkçe'de dilbilgisel olmayan (19)'daki tamlama (19b)'de gösterildiği gibi Sağa Dallanma ile türetilmiştir:

b. *[Fen-Edebiyat [fakülte bina]]sı

Türkçe'de böyle bir tamlama ancak (20)'de gösterildiği gibi Sola Dallanan Tamlama ile mümkündür:

(20) [[Fen-Edebiyat Fakülte]si bina]sı

(19b)'de örneklenen türeme dilbilgisidişi iken (20)'de örneklenen türemenin dilbilgisel oluşu göstermektedir ki Türkçe'nin tamlama yapısında gerek sağa gerek sola dallanma olası iken, belli bir tamlama yapısında hangi tür dallanmanın uygulanacağını belirleyen bazı kısıtlamalar bulunmaktadır. Bu kısıtlamalar sözdizimsel nitelikte olmayıp dilde kavramlaşma ile tamlama yapısının niteliği arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır. *Fen-Edebiyat Fakültesi*'nin Türkçe'de kavramlaşmış olması, (19b)'deki *fakülte* sözcüğünün *bina* ile bir tamlama oluşturmasını engellemekte ve böylelikle *Fen-Edebiyat Fakültesi binası* gibi bir tamlamada sağa dallanma kısıtlanmaktadır.

Buna karşın, kavramlaşmanın bulunmadığı (21a ve b)'de verilen örneklerdeki gibi, Türkçe tamlamalarda sağa ve sola dallanmanın yinelenen bir biçimde birden fazla uygulandığı türemeler bulunmaktadır:

(21) a. [İstanbul [orman [bölge müdürlüğü]]] (Schaaik 1996, s.155,157)

b. [İzmir Üniversitesi [Edebiyat Fakültesi [Türk Edebiyatı]]] profesörü

3.2. Nitelenme

Yukarıda belirtildiği gibi, tamlama yapısında baş-adın bir sıfat tarafından nitelenememesine karşın, tümleş olan ad nitelenebilmektedir. Örneğin, (22a)'deki *Türkçe öğretmeni* tamlamasının tümleci nitelenebilmektedir:

(22) a. Türkçe öğretmeni

b. Eski Türkçe öğretmeni

Bu tamlamayı da nitelemek mümkündür:

(23) yeni [[Eski Türkçe] öğretmeni]

Ancak bu çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği gibi, tamlamayı niteleyen sıfat tamlamanın iki ögesi arasına giremez. (24) dilbilgisel bir yapı değildir:

(24) [[Eski Türkçe] yeni öğretmeni]

Bu sıralamanın yol açacağı olası çokanlamlılık, Türkçe'de vurgu düzeni ve kavşak noktası ile ortadan kaldırılabilmektedir:

- (25) a. [eskí+ [saàt kayışı]]
b. [[eskí saat]+ kayışı]

(25a)'da olduğu gibi, *eski* sıfatının tamlamayı nitelendirdiği durumlarda *eski* sözcüğünde sonra bir kavşak bulunmakta ve tamlamanın ilk ögesi olan *saát* sözcüğü ikincil vurgu almaktadır. *Eski* sıfatının tamlamanın yalnızca ilk ögesini nitelediği (25b) gibi yapılarda ise kavşak örnekte gösterildiği gibi, *saát* sözcüğünden sonra yer almakta ve vurgu *eski* sözcüğünde bulunmaktadır.

(26) numaralı örneklerde görülebileceği gibi, tümleci bir sıfat tarafından nitelenen bir tamlama, bir başka tamlamanın ögesi olabilmektedir:

- (26) [[emekli [öğretim üyeleri]] lojmanları]

Bu tür tamlamalar, bir başka sıfat tarafından nitelenebilirler. Ancak, (27b)'de görüldüğü gibi, bu sıfatlar tamlamanın başadı ile tümleci arasında yer alamazlar:

- (27) a. [eski [emekli [öğretim üyeleri]] lojmanları]
b. *[[emekli [öğretim üyeleri]] eski lojmanları]

Bu noktada (3a-b) numaralı örneklerde verdiğimiz tamlama yapılarına bir kez daha bakalım:

- (3) a. eski dışişleri bakanı
b. dışişleri eski bakanı

Görüldüğü gibi, (3b)'deki tamlamanın ögeleri, tamlama yapısının temel özelliğine karşı bir dağılım sergilemektedir. Bu dağılım Türkçe'nin (ve tüm dillerin) tamlama yapısını aykırıdır ve yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz gibi, dilbilgisidışı olması beklenmektedir. Ancak, dilimizde, sesbilimsel özelliklerin çokanlamlılığı çözümlemedeki katkısı gözönünde bulundurulmadan, olası bir çokanlamlılığa yol açmamak amacı ile bilinçli bir şekilde başlatılmış olan bu değişimin, uygulama alanının çok kısıtlı kaldığı gözlemlenmektedir. Bu kısıtlılığın nedenini, (3b)'deki yapının dilin evrensel yapısına karşı geliyor olmasında görmek mümkündür.

Bu noktada Türkçe'de halen geniş kullanıma sahip olan bir tamlamaya bakmak gerekmektedir³:

- (28) Kamu İktisadi Teşekkülü

Görüldüğü gibi, burada tamlamanın baş-adı olan *teşekkül*, *iktisadi* sıfatı ile nitelenmektedir ve dolayısıyla burada ileri sürdüğümüz kısıtlamaya karşıt-örnek oluşturuyor gibi durmaktadır. Ancak, bir sözcükleşme süreci olan tamlama yapılarında oluşmanın tarihsel gelişmesini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Bu yapı tamlamayı üreten sürecin başlangıcında, Türkçe'de *iktisadi teşekkül* kavramının ve yapısının bulunduğu ve ancak devlet iktisadi teşekkülleri ile kamu iktisadi teşekkülleri arasında bir ayırım yapılması zorunlu hale geldiği noktada, kamu iktisadi teşekkülleri tamlaması üretilmiştir.

Tamlamaların oluşmasında tarihsel sürecin öneminin bir başka örneği de, para birimimizin üzerindeki yazıda görülmektedir:

³ Bu örneğe dikkatimi çektiği için Aslı Göksel'e teşekkür ederim.

(29) Türkiye [Cumhuriyet [Merkez Bankası]]

Burada görülmektedir ki beklentinin tersine, tamlamanın üretilmesi (30)'da gösterildiği biçimden farklı gelişmiştir:

(30) [[Türkiye Cumhuriyeti] [Merkez Bankası]]

Tamlamanın tarihsel oluşumu sürecinde, [Merkez Bankası] tamlaması [Cumhuriyet] sözcüğünü tümleç olarak almış ve bundan bir müddet sonra bu yeni oluşturulmuş tamlamaya [Türkiye] tümleç olarak eklenmiştir. Tamlamanın gelişmesini şöyle gösterebiliriz:

- (31) a. [Merkez Bankası]
b. [Cumhuriyet [Merkez Bankası]]
c. [Türkiye [Cumhuriyet [Merkez Bankası]]]

[Türkiye] tümleç olarak eklendiği tarihte, Cumhuriyet Merkez Bankası yapısı bir tamlama oluşturmuştur, ve bu yüzden cumhuriyet sözcüğünde -sI eki bulunmamaktadır.

4. Biçimbilimsel Yalınlaşma

Yazının başında verilmiş olan örneklerde gözlemlenen ve bizim burada biçimbilimsel yalınlaşma olarak tanımlayacağımız süreç, yani tamlama yapılarının başögesi olan adın üzerindeki -sI ekinin düşürülmesi, özellikle yemek adlarında ve bazı yer adlarında görülmektedir. Örneğin, (32) numaralarda bu değişimin gözlemlendiği kimi yemek adları verilmiştir.

- (32) a. tarhana çorbası
b. tarhana çorba
c. biber dolması
ç. biber dolma
d. patates kızartması
e. patates kızartma
f. kuzu oturtması
g. kuzu oturtma

(33)'de de, bu değişimin gözlemlendiği kimi yer adları verilmiştir.

- (33) a. Etiler Kapısı
b. Etiler Kapı
c. Bulvar Oteli
ç. Bulvar Otel
d. Anadolu Hisarı
e. Anadolu Hisar

Yemek adlarındaki yalınlaşma sürecine bir göz attığımızda, bazı yemek adlarının bu sürecin dışında kaldığını görmekteyiz. Örneğin, yukarıda belirttiğimiz gibi *biber dolma*, *patlıcan dolma* gibi dolma çeşitlerinin adlarında bu değişime rastlasak bile, (34a)'da verilen örneğin yalınlaştırılmış biçimi bulunmamaktadır:

- (34) a. et dolması
b. *et dolma

Bu da göstermektedir ki, biçimbilimsel yalınlaşmada bazı kısıtlamalar bulunmaktadır.

Ancak bu kısıtlamalara karşın, biçimbilimsel yalınlaşma içeren değişimin, sözdizimsel özellikleri etkileyen değişime göre daha yaygın olduğunu gözlemlemekteyiz. Bunun nedeni biçimbilimsel yalınlaşma süreci sonunda oluşan yapının Türkçe'nin yapısal özellikleri arasında bulunan bir yapı olmasında ve sürecin herhangi bir evrensel kısıtlamaya karşı gelmediğinde yatmaktadır.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. 1974. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA; MIT Press.
- _____. 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, MA; MIT Press.
- Dede, M. 1975. *Noun Compounds in Turkish*. Yayınlanmamış doktora tezi. Michigan Üniversitesi.
- Ergin, M. 1985. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul; Boğaziçi Yayınları.
- Gencan, T. N. 1979. *Dilbilgisi*. Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Göksel, A. 1988. *Bracketing paradoxes in Turkish nominal compounds*. Yay. hz. S. Koç. *Studies on Turkish Linguistics*. Ankara; Orta Doğu Teknik Üniversitesi. 287-298.
- Hayasi, T. 1996. *The dual status of possessive compounds in Turkish*. yayına hazırlayanlar, A. Berta, B. Brendemoen, C. Schönig. *Symbolae Turcologicae*. İstanbul: Swedish Research Institute in Istanbul. 119-130.
- Schaaik, G. 1996. *Studies in Turkish Grammar*. Wiesbaden; Harrasowitz Verlag.